

Lengyel András Löw Immánuel „sióni eszméi”

„...a lelki kobézió [...], amelyben a Szentföldrehoz fűzi Izraelt az élők élete és a boltak bantja”¹

Hidvégi Máté gazdag anyagú, hasznos, ám még nagyon sok mindent homályban hagyó Löw-életrajzában² van egy érdekes, de kifejtetlen és dokumentálatlan utalás: Löw Immánuel (1854–1944) Herzl korai híveinek egyike volt, cionista. Löw „a legrégebbi cionisták egyike volt Magyarországon” – ezt Scheiber Sándorra hivatkozva, őt (meg nem nevezett forrásból) idézve írja Hidvégi.³ Majd így folytatja: „A tudományos folyóiratokon kívül egyetlen újságra fizetett elő, a *Die Weltre*, Herzl bécsi hetilapjára.” Idézi Löw fiának, az ifjabb Lipótnak (1889–1966) egy emlékét is, amely szerint Löw 1911-ben a „zsidó nemzeti gondolat mozgalmát” figyelmen kívül hagyó magyar zsidók magatartását „tévedésnek” mondta. „Majd rájönnek, hogy nincs igazuk.”⁴ Löw „cionizmusának” mibenléte, alakulástörténete azonban hiányzik az életrajzból, s arra sem kapunk választ, hogy ez hogyan egyeztethető össze a két Löwnek, Lipótnak (1811–1875) és Immánuelnek az úgynevezett magyarosodási programjával. Márpedig a két irányultság között kétségteljesen van némi logikai diszkrépancia.

A helyzetet komplikálja, hogy Löw Immánuel életműve, a maga összetettségében nem egyszerű kutatási téma. Olyan történeti, nyelvi, teológiai, sőt természettudomány-történeti kompetenciát igényel, amely csak igen keveseknek van meg. E sorok írója sem áltathatja magát azzal, hogy mindeme kompetenciákkal rendelkezik, de gondolkodástörténeti érzékenysége, filológiai rutinja bizonyos pontokon kiegészíti a judaisztikai rutint, s éppen saját másféle megközelítési módjával hasznos *résziismereteket* szolgáltat a judaisztika hagyományos kérdésközléséhez. Löw ugyanis amennyire zsidó volt, sőt a zsidóság egyik szellemi vezetője, annyira szegedi is volt, és ő, a poliglott, a szent nyelv/ősnyelv tudósa, anyanyelvének a magyart tartotta, s amikor híveikhez szólt, mondandóját sokszor a magyar költészethez kapcsolódó, jelöletlen intertextuális utalások is alakították. S nagyon jellemző, hogy amikor a Herzl föllépését is kiváltó nagy törést, a Dreyfuspört, „a gólsz áriát” emlegette föl, ösztönös analó-

giája ehhez a Víz, az 1879. évi nagy szegedi árvíz volt (148.), amely, ismeretes, a „rég” Szeged elpusztítója (s így, közvetve, újraszülője) lett. Löw azonban, Szeged szülötte és rabbija, ezt is, azt is át- és megélte, megértette és egy horizontba fogta össze.

Eletútja, pályája fölmérése amennyire a zsidó tudományok feladata, annyira a „magyar” tudományok feladata is.

*

A Löw-életmű egyik igen fontos vonulata az úgynevezett „adar hetedik” beszédeinek (*zajin ádar*) sorozata. A zsinagógai naptár szerint ádar hó hetediké Mózes születésének és halálának évfordulója. Löw ez alkalomból, 1917-től minden évben számba vette a zsidóság az évi halottait. E beszédei, bár változó részletezettséggel, egy nagy kollektív nekrológgyűjteményt alkotnak. Figyelme az egész zsidó diaszpórára, a *gálut* zsidóságra kiterjedt – érdemek szerint. Vannak, akiknek csak halála tényét regisztrálta, vannak, akik pár mondatot is kaptak, s vannak, akik egy-egy kisesszét is kiérdemeltek. Az emlékezetalkítás hatékony eszköze volt egy-egy ilyen beszéde. Szimptomatikus, amit az egyik ilyen beszédről Goldziher Ignác mondott Löwhöz írott levelében: „A zajin-adar beszédben csak azt sajnálom, hogy nem volt alkalmad egyben e sorok íróját is elparentálnod.”⁵ A vagyonosság nem volt kizáró ok, de nem is mérce. A seregszemlében kisvárosi tanítók is helyet kaptak (helyesen), nem csak a világhírességek vagy a rabbik; a személyes ismeretség ugyanúgy megemlékezésre került, mint például a szegedi érintettség – a beszédek lényege azonban az egységes áttekintés. A számbavétel.

E beszédek funkciója nemcsak a halottak iránti kegyelet volt, a tisztelgés, hanem – legalább olyan súllyal – a saját közösség tájékoztatása is. És az informálás nem csak személyi jellegű volt; nem csak a személyi veszteségek leltárát adta, de – bár a személyekre fókuszálva – a *gálut* aktuális állapotáról is referált. Világkrónika volt ez így, rövidke fragmen-

tumokban. A kegyeleti aktus tájékoztatott a zsidó élet szempontjából fontos trendekről, új fejleményekről, s így egy-egy félmondattal, jelzővel, vagy akár csak a mondathangsúllyal *orientált*. A rabbi, közössége tanítója, jellemzéseivel és értékítéleteivel vagy éppen direkt állásfoglalásaival figyelmeztette közössége tagjait. Az eredményekre is, de természetesen a veszélyekre is.

1939-ben a szegedi zsidó hitközség két kötetben kiadta Löw *Kétszáz beszédét*. (Ünnepése más módjától és formájától Löw ekkor elzárkózott.) Ebben a gazdag anyagú könyvben, az egyik ciklus az „adar hetedikéi” beszédek 1919 utáni gyűjteménye. Nagyon gazdag anyag ez, sokféleképpen kiaknázható szövegkorpusz. A beszédek magyar nyelvűek, de idézetként sok héber nyelvű, héber betűs részlet is színezi a szöveget. Ez utóbbiak szerepe a szimbolikus emlékeztetés a zsidó hagyományra, a szöveg autoritásának fönntartása, végső soron a mondandónak a zsidó hagyomány kontextusába való elhelyezése. A *zájin ádár* beszédek pár évből hiányoznak (például Löw háziőrizetének idejéből, amikor nem

gyakorolhatta rabbinikus feladatait), s az időrendben közreadott szövegek közlési sorrendjében is van egy érdekes ugrás: az 1939. évi beszéd a végéről a korpusz elejére került. Ez nem baki vagy különcködés, a sorrend ilyen megváltoztatásában perspektívaváltás rejlik. Az időrendben sorakozó évi szövegek innen, a végéről indulva kapják meg értelmezési keretüket. A végéről az elejére hozva a legfrissebb értelmezést, a részletek új, figyelmeztető kontextusba kerülnek. Olvasási utasítást kapnak.

A szövegkorpusz a maga nemében kiaknázásra váró történeti kincsesbánya, sokféle szempontból is elemezhető forrásanyag. Az alábbiakban a „sioni eszmékkel” kapcsolatos utalásokat, hosszabb-rövidebb fragmentumokat tekintjük át. A témát – Löw „cionizmusát” – ez az anyag önmagában természetesen nem fedi le; kronológiai kérdések maradnak nyitva, lényegesnek vélelmezhető részletek változatlanul homályban maradnak stb. De néhány alapösszefüggés így is fölismerhetővé válik.

*

Löw Immanuel és Szent-Györgyi Albert, Szeged, 1930-as évek közepe.
Fotó: Liebmann Béla. (Forrás: Hidvégi-gyűjtemény)

Egy-két előzetes megjegyzést azonban célszerű tennünk. Az egyik Löw érvelési stratégiájának, retorikájának kérdése. Mint rabbi, feladatköréből és műveltsége természetéből adódóan más retorikával élt, mint például a kortársi zsurnalizmus. Szövege utalásokban gazdagabb, következtetéseknek láncolata kanyargósabb, nehezkesebb, mint „világi” kortársai többségének gyors, hatásra törekvő logikai építkezése. Egyik kései beszédében, tudós öreg barátjára reflektálva ő maga ismeri el, hogy előadásmódja már eltér a „modern divatú szabástól” (89). Ez az előadásmód nem okoz megértésproblémákat. Sőt, Löw „nehézkessége” jelentésgazdagodással jár; szemantikai nyereség. Érzékelhetővé s így elemezhetővé tesz olyan dimenziókat, amelyek nélkül észrevétlenek maradnának. Külön kérdés persze Löw magyar nyelve – s itt nem a héber nyelvű betétekre kell gondolnunk. Löw nyelve ugyanis sok olyan szót, frazémát tartalmaz, amelyet ma archaizmusként érzékelünk, noha valójában csak azzal a nyelvi konvencióval azonos, amelyben a századközép szülötteivel osztozott – ám a századfordulótól új, domináns, „városi” magyar nyelv jött létre. Ez a fővárosban élő, újságokon és élclapokon iskolázódó, nyelvhasználati szokásait kávéházakban, kabarékban vagy éppen magában az üzleti életben kialakító populáció nyelvi is a gyorsuló élet dinamikájához igazodott. Szelektált, új szavakat és frazémákat szült, „felületesebb” lett, de „aktuális” is. A rendre a maga zárt tradíció meghatározta közegében megszólaló tudós rabbi viszont ebből, értelemszerűen, kimaradt; nyelvi „modernizációja” más utat járt be. Egyrészt megőrzött valódi archaizmusokat. Például ő is használta a Vörösmartyék korában még élő *alelölülő* szót, miként szegedi író kortársa, Tömörkény is. De ameddig Tömörkény csak jellemzésül, ironikus modalításban élt vele, Löw, mondjuk úgy, „komolyan vette”, élő magyaros fejleménynek tekintette. És noha magyar nyelvi eszménye alighanem Arany János nyelvében keresendő (ami kitűnő ízlésre vall!), de Arany a századfordulón már aligha volt a legfrissebb szociolektus, a legaktuálisabb idióma. Maga is a klasszicitás jegyeit erősítette, s választékosságra, pontosságra, a kifejezőképesség erősítésére ösztönző szerepe elitista magatartást ösztönzött. A rabbinikus tanítószerep szempontjából azonban éppen ez bizonyult fontosnak. Új, egyéni nyelvi kifejezőkészséget fejlesztett ki – a maga speciális közölnivalója számára. Löw magyarja így sajátos képletet mutat. Ő maga anyanyelveként mindig a magyart nevezte meg, de gyakorló poliglott lévén, több élő és holt nyelvet használva, magyar idiómáját ezek kontextusában, mintegy kontrasztként alakította ki. Mindebből nem egyes „szokat-

lan” nyelvi megoldásaira érdemes külön figyelemmel lennünk, hanem arra, hogy mindenkor kifejező pontosságra törekedett, s amikor kortársai magyar nyelvében már sztereotipizálódó nemzetközi kifejezések uralkodtak, ő kifejező, pontos szóalkotásokkal és szaválasztásokkal igyekezett áthidalni a tárgy és a nyelvhasználat közötti kognitív feszültségeket. Ez akkor egyedinek, de legalábbis szokatlannak látszott – pedig csak pontosabb volt, mint a standardizálódó kortársi nyelvhasználat. Ez persze mondatait sokszor az idegenség bélyegével bélyegzi meg, ez az „idegenség” azonban valójában csak egy legitim magyar nyelvváltozat, s érdemes mai dekódolásával bajlódunk, mert ezzel a szöveg jelentése gazdagodik és differenciálódik, s a magyar nyelv szemantikája tágul.

A Löw-kutatás egyik fontos és tanulságos terepe Löw magyar nyelvének szótárázása, kognitív teherbírásának módszeres vizsgálata. (Már egy olyasféle „szószedet” is, amelyet ő Ágai nyelvéből készített,⁶ sokat lendítene a kutatáson.)

*

Az „adar hetedikéi” Löw-beszédek cionizmustörténeti áttekintése előtt két terminológiai kérdés nem kerülhető meg: az *antiszemitizmus*, illetve a *cionista* szó jelentése, használata. Ma mindkét szó általánosan használt, bár egyik sem problémátlan megnevezés. (Az antiszemitizmus definíciójáról például e sorok írásakor is vita folyik; a meghatározást szűkíteni akarók és az azt változatlanul fönntartani akarók érvrendszere nem ígér gyors konszenzust.) Löw azonban egyiket sem használta. Nála az antiszemitizmus szó hozzátétőlegesen megfelelője a *sémfaló* vagy ritkábban: a *zsidófaló*. Azt kell mondanunk, tárgyi szempontból az ő verziója a pontosabb és a magyarosabb, a magyar nyelvi jelrendszerbe jobban, történetileg is adekvátábban illeszkedő. Az 1920-as években, amikor már bizonyos trendek jól érzékelhetően megjelentek, írta: „nemzeti, faji, társító az új zsidótörvényhozás külseje, kérge, és belseje, indítója, erőforrása a *sémfaló* gyűlölet az, amely sugallja a törvényeket. A *Sém* nevet német ajkon *Szémnek* ejtik, és az antiszemita szónak sz betűje az eredeti s-sel szemben mutatja keletkezésének, terjedésének, elhatalmasodásának forrását: az ősnémet zsidófaló gyűlöletet. A fajiság csak héjja, kérge e mozgalomnak, a belseje a gyűlölet, amelynek áldozatai a kétségbeesett öngyilkosok és az imádság után hazatérni indulók közül a főváros [...] utcáján fölrobbant kézigránátok áldozatai.” (8.) „Iszonyú közéleti kép” e „terror”, teszi hozzá. (8.) Löw itteni szaválasztása nem csak egy etimológia,

szófejtés része; később is, következetesen a *sémfaló* megnevezés mellett maradt. Választása, túl etimológiai pontosságán, azért is szerencsés, mert a gyűlöletre helyezi a hangsúlyt, s nem – mondjuk – a parttalan idegenségérzésre, a „nem-szeretésre”. És bár az összetétel második tagja: metafora – a *falás* és a belőle képzett főnévi igenév, személyközi viszony megnevezéseként egyértelmű, nem visz szemantikai tévútra. A sémfaló is, a zsidófaló is az ösztönös, erős indulatot, a gyűlöletet fejezi ki, és nem keveri el valami sokkal szélesebb körű, amorfabb magatartás nyelvi jelzéseivel. Azaz nem segíti a jelenség illegitím kiterjesztésének nagyon veszélyes gyakorlatát. Ugyanakkor a sém, illetve a zsidó szó használata a fogalom egyértelműségét, pontosságát szolgálja.

Löw a cionizmus, cionista stb. szavakat sem használta. A fejleményre saját szava, idiómája volt; a magyar nyelvi jelrendszerbe jobban, pontosabban, kifejezőbben illeszkedő. Ő, jellemző módon, „a megújulás sioni munkájáról” beszélt (például: 6.), „a sioni eszmék”-ről (6.), vagy – mondjuk – az „erdélyi sioniak”-ról. (6.) A választás mögött egyértelműen a *Sion* földrajzi név s az ebben a névben összesűrűsödő államiság eszméje áll. Ez a név, amelynek nyelvi leszármazása egyszerre mutatja ősi, héber eredetét, régi magyar beágyazottságát, nála integratív név, amely a hozzája köthető eszmék, elvek, gyakorlatok összefoglaló nyelvi jele. Egyszerre konkrét és szimbolikus, s elkülönül a lelki, spirituális tartalmú Jiszróél/Izrael megnevezéstől. A már Löw halála után megszülető zsidó állam ugyan az Izrael nevet vette föl, a Szentföldön létrehozandó állam eszméjének és megvalósulási folyamatának történeti beágyazottságát a *Sion*, *sioni*, *sioniak* stb. szavak alighanem jobban, azaz adekvátábban tükrözik.

Löw, akinél a tárgyas megfogalmazás követelménye erős norma volt, mindenestre így tudta megtenni a számára fontosnak látszó megkülönböztetéseket. S nála ez a történet nyitott történet volt, azaz folyamat. Az ő zsidóságfölfogásában „a Sionért rajongók színe csak az egyik szín” volt (23.) – ő a zsidóság tényleges, gyakorlati diverzitásával számolt. (Az a tény, hogy Izrael állam mai léte ellenére a zsidóság ma is elég nagy számban az állam határain kívül, „idegen” nyelvi, kulturális közegben, diaszpórában él, arra enged következtetni, hogy Löw fölfogása messzemenően realiztikus fölfogás volt, mentes a folyamatok retrospektív homogenizálásától.

A *Sollen* és a *Sein* a klasszikus (német) filozófiában is két külön dolog.

*

Az „adar hetedikéi” beszédek gyűjteménye, bár elsődlegesen a veszteségek áttekintő leltára, a számba vettek révén zsidóságtörténeti fragmentumok igen gazdag tárháza is. Az év halottainak név szerinti megemlézése, pár szavas vagy – maximum – pár mondatos méltatása azt a hagyományt is szolgálta, hogy a halott „legyen bekötve az élet kötelékébe”, azaz a név archiválásán túl a folyó élet igényei felől is elvégezte a mérlegelést. Ez nagy, összefoglaló elbeszélést természetesen nem tett lehetővé, de egy-egy lehetséges elbeszélés magját rögzíteni tudta – s ezekből az utalásszerű fragmentumokból a folyamatos olvasás számára mégiscsak összeállt egy összkép. Egy „kaleidoszkóp”, amelynek rendje azonban szétbontható és igényeink szerint újrendezhető – a képalkotó elemek már rögzítve vannak.

A beszédekből, egyebek mellett, a „sioni eszmék” és törekvések története is kirajzolódik. A szétszórt, de összetartozó fragmentumsorozat akár egy cionizmustörténeti adattár annotált névmutatójaként is fölfogható.

A kulcsszereplő, aki viszonyítási pontként, afféle referenciaszemélyként ismételtelen fölbukkan, értelemszerűen maga Herzl – neve, Löw tollán, rendre magyaros alakjában, említődik: *Herzl Tivadar*. Sokszor csak viszonyítási jelzésként utal rá Löw, de egy-egy alkalommal róla, szerepéről is fontos dolgokat említ meg. A Dreyfus-pörről szólva egy helyen megemlíti: „Ebből a szörnyű csalódásból, ebből a kínos vajudásból született Herzl Tivadar *korszakos eszméje: Sion újjászületése*. Ennek a pernek [...] menete ébresztette föl *Sionnak 18. százada alvó eszméjét*.” (159.) Egy másik helyen (1937-ben) továbblépett innen, s már egy folyamat alapját rögzítette: „Két nyugati vérünk, Herzl és Nordau, mindkettő Budapest szülötte, bocsátotta tengerre Sionnak hajóját, és két keleteurópai vérünk, bocsátotta le a hajó horgonyát Jaffa kikötőjében: Sokolow és Weizmann. Ők ketten a sioni világszervezet megalakítói.” (171.) De nem csak előre, visszafelé is tett fontos utalásokat: a hagyománybéli, „történeti” Izsákról mondja: „az ő példájára kezdődött meg a Szentföld új, mivelő meghódítása. Távol-Kelet ködéből közvetlen közelünkbe került. Palesztina eszméjének behódolt Herzl, és elindult nyomába a zsidóság a Szentföldet meghódítani.” (91.) És szimpomatikus e mondata folytatása is: „Hosszú sora dőlt ki idén első követőinek és a későbbi lelkeseknek.” (91.) Így az a Nathan Strauss is, akiről meg tudjuk, hogy „lelkesült a Szentföld újjászületéséért” (91.), s akinek halála alkalmából az idézett gondolatmenet is lejegyzésre került. A „Sionban életre kelő Izrael” eszméje (70.) sokszor, sokféle formában előjön a beszédben, vagy legalább ott van a hát-

térben. S Löw Herzl teljesítményének lényegét is az „ébredésben” látta: „álomtalan mély alvásba merült tömegeket ébresztett föl az álomlátó, államot álmodó Herzl Tivadar.” (70.) Herzl „álma” nyilvánvalóan követőinek, folytatóinak hitében és munkájában realizálódott (erre az „adar hetedikéi” beszédek sok helyen utalnak is, néhányat közülük itt is meg kell majd említenünk, de legalább annyira fontos az a helyzet is, amelyből ez az „ébredés” történt, s amelyre maga Löw is utal. „A gyülekezet, a *kehilló* pótolta nálunk soká a szülőföldet és hazát. Védte Jákob házát, tűrte sikerrel századok ostromát. A külvilág-kizárta-nép benne élte saját külön világát. Benne bátorodott ellenszegülésre, szívós nekiszegződésre, nem szűnő, hívő reményre. Egyetlen közéleti lehetőség volt, az összetartozás közérzetét fönntartani. És a bizalmas közélet háttére az örökölt hit volt, a szent könyv és irodalom.” (69.) E gondolatmenet fontos eleme a „külvilág-kizárta-nép” illetén való emlegetése. Ebben, legalább elvi lehetőségként, benne van a ki nem zártság történeti lehetősége is; az emancipáció, a lokális, „nemzeti” integráció reményteljes kísérlete – erre azonban

akkor már Löw nem hivatkozott. (Hogy miért, az külön történet.) A történet, amely az új eszme jegyében kibontakozott, persze nem egyenes vonalú, lineáris történet volt – Löw került is a történet utólagos, retrospektív kiegyenesítését. Saját, „édes, megsiratott öccsére” (tulajdonképpen unokaöccsére), Baracs Károlyra utalva ismeri el: „A *bonában boldog* soká nem érzette meg a *bonavesztettnek vágyait*, révedezését, álmoképeit, vándorvágyait. De a megértés érlelődött.” (82.) S Löw azt sem hallgatta el, a megújulás eszméinek is megvolt a maga forrongási ideje. Nachmann Syrkinről írta, aki „író” volt, „de az új zsidó állam létrehozásáért lelkesülő író”, hogy a „gyakorlati államférfi” logikája szerint *módosította* elképzeléseit. „Szélsőséges társító alapon indultak írásai a sioni eszme körül. A jövőt a múlttól elszakítva akarta fölépíteni. De az élet alakulása megértette vele a múltnak nélkülözhetetlen alapját, és utóbb már a zsidó hagyományt és az életet is bele-vonta terveinek megvalósítandó keretébe.” (30.)

Löw, alkalom diktálta szerepéből adódóan is, saját álláspontjáról közvetlen, vallomásszerűséggel nem beszélt. De szövegeiből áttételeken keresztül

Löw Immanuel és Beregi Oszkár színművész a szegedi Új zsinagógában, 1936.

Fotó: Liebmann Béla. (Forrás: Hidvégi-gyűjtemény)

annyi kiderül, beállítódásán, alapirányultságán, a *Szentföld iránti elkötelezettségén* belül – kerülve a szélsőséges váltásokat – *alakulóban* volt. S árulkodó e tekintetben, hogy 1926-ban, Lilien művészetéről szólva, azt emelte ki: „Az új Sion *réveteg álmának*, egy sóvár nép *ábrándjainak* rögzítő rajzolója.” (38.) Ez mindenképpen a kiforratlanság jelzése. És valamivel korábban arra is utalt, „a Sionért rajongók színe” csak az „egyik szín” a *gálut* népén belül. (23.)

*

Az 1920-as, 30-as évek, amikor Löw szóban forgó beszédei elhangzottak, már csak az idő vastörvényei miatt is, nagyjából egybeestek a Herzl-követők első, nagy nemzedékének kihalásával. Így róluk írva, őket főlemlegetve, a cionizmus – Löw idiómájában: a sionista törekvések – alapozó történései is rendre fölszínre kerültek. Legalábbis visszamenőleges utalások formájában. Löw, ha röviden, tömören is, ezekről sem hallgatott. Olykor Herzlre is hivatkozott, olykor anélkül, de félreérthetetlen leírást adva.

A paletta a szereplők egyediségét tükrözve színes, mondhatnánk már-már tarka képet mutat. A szereplők jelentősége is változó, de mindegyik külön megkülönböztethető szín.

1936-ban egy művészről, Oscar Strandről mondta: művei közt ki van állítva „Herzl Tivadar koporsójának gyászleple, nagyhatású, komor költemény. S újító betűművészete távol ható, meglepő művészi gondolat.” (155.) Vegyük észre, rítus, művészet és intellektuális távlatnyitás egyszerre kerül szóba e jellemzésben. 1933-ban megjegyezte: „Herzl Tivadar titkára is meghalt. Michael Berkowicz Herzl műveinek héber fordítója.” (162.) A veszteség regisztrálásán túl, a kiegészítő megjegyzés is tanulságos, informatív. Adolf Friedemann halálakor (1933) megemléltette róla, hogy „a németalföldi külügyminisztériumban” a zsidó ügyek referense volt – s „Herzl Tivadarnak legrégebb munkatársa”. „A Karen Hajekodnak hollandi vezetője, [...] negyven évig szolgálta Palesztina ügyét.” (120.) Mintegy mellékesen, az is megemléződik róla, hogy Löw „édes öccsének”, Baracs Károlynak is barátja volt, s aligha véletlen, hogy a Löw-ügy idején Löwnek is egyik befolyásos védelmezője. (120.) Ugyancsak egy 1933-as fragmentum tudósít arról is: „Az újjászületés törekvéseit szolgálta a jugoszláv sioni szövetség elnöke, David Alkalay Belgrádban.” Majd egy egyedítő információt is ad róla: „Az Altneuland egyik alakját (Aladin) róla mintázta Herzl.” (119.)

Más természetű adatokkal jellemezte Löw Johann Kremenetzkyt, a Bécsben élt, „villámlámpa-

gyártót”. Ő, mondta Löw, „86 éves koráig legbuzgóbb és legbátrabb előharcosa volt a sioni eszme- nek. [...] Hazánkba született, és kezdő fiatal technikusként került Bécsbe. [...] Herzl első hívei közé tartozott, s a Szentföld iparosításának mindvégig legértőbb és legáldozatosabb támogatója maradt. [...] 83 éves korában zarándokolt utoljára a Szentföldre, hogy elhelyezze Herzlnek reábízott írásos hagyatékát.” (148–149.)

S megint más jellegű adat kerül fölszínre 1929-ből. Ekkor Löw azt jegyezte föl (s tudatta híveivel): „angol nyelvtudós volt Herzl Tivadar művének kiadója, Leon Kellner (1859–1929).” (65.)

Mindegyik adat Löw „sioni” tájékozottságának egyetemességére vall, s a jelek szerint mindenre figyelt.

*

A *perszonália* azonban, kivált, hacsak egy-két mondatos tömörítvényekből áll, nem pótolja a folyamatrajzot, a folyamat szerkezetének átvilágítását. Csak a *struktúra* fölismerése teszi helyére a szereplőket és szerepeiket, s adja meg az események súlyát, jelentőségét. Márpedig Löw nem csak a hagyomány régi, „archaikus” rétegeinek tudósa volt, hanem – átfogó, mindenre kiterjedő szerepnek tekintve a rabbinus szerepét – a „jelen” szociológiájának, trendjeinek is figyelemmel kísérője, értője. A rabbi tanító hivatalához ez, fölfogása szerint, hozzátartozott.

S a Szentföld megújításának programját egyetemes történeti kontextusban igyekezett értelmezni. Realista volt, nem áltatta közösségét, nem szépítette meg sem a Szentföld „indulási” helyzetét, sem a *gálut* népének állapotát. Azt a kilátópontot, amelyet a „sioni eszme” viszonylag gyors térhódítása teremtett meg az értelmezés számára, illúziótlanul érvényesítette. A harmincas évek végi eredmények távlatából mondta a Szentföldről: „*Elaggottak, alamizsna-kéregzők, sírbavagyók zarándokotthona* volt a Szentföld alig félszáz évvel ezelőtt. *Kapás, kaszás termelő parasztok, kergeskezű iparosfiatalok, keresőtőkék* tájává vedlett, változott, módosult, emelkedett.” (147.) Nézőpont kérdése, hogy az egymással szembe kerülő két diagnózis közül ki melyikre helyezi a hangsúlyt. A „mai” sikerre vagy arra az állapotra, ahonnan ez a fejlődés elindult. Löw szemléletéhez azonban hozzátartozik az a realizmus, amely az ötven évvel korábbi állapotok le nem tagadásában is megmutatkozik – s a reménykedés is, amely az aktuális állapotot ilyen „kapás-kaszás” vízióval jellemezte. (Utóbbiban a realitás, a szegedi tapasztalatok kivetítése s a kelet „arab komponense” fölötti

szemhunyas amalgámja állt össze – nem csupán Löw gondolkodásában.) Opciója, mindent összevetve, igen markáns és jellegzetes opció. Megjelenik benne egy alig túlbecsülhető gazdaszociológiai szempont is.

A Szentföld kettős diagnózisánál is nagyobb jelentőségű azonban az, amit a *gálat* zsidóságának állapotáról jegyzett föl. Achad-Haam halála kapcsán mondta, de a tapasztalat általános érvényű: „A régi értékek mozgósultak, elszakadtak a régi talajtól. A hit lemondott a formája adott ősi szentségről, az irodalom az eleven, földillatú költésről, a nyelv az élő beszédéről. Könyvbe rejtett a nyelv, tetszhalálba szunynyadt. De Achad-Haam a könyvben rögzültet ajakra idézte, élő írásokban feltámasztotta. Neki a fölébredő élő nyelv kellett, nem a kölcsönnyelv, nem a jargon: az ősi nyelvnek ébredése, föltámadása, életre kelése. Az ősi nyelv, mert a nemzeti életben nincs második házasság. A nemzeti szellem központját akarta megteremteni, oda települt, ott hunyt el minap Tel-Avivban.” (47.) A kritikai szempont itt, e diagnózisban is félreismerhetetlen – ez a *gálat* zsidóságának mély kritikája. Az alapvető, nagy kognitív *diszsonancia* nyilvános kimondása. S itt Löw, ha csak indirekt módon is, nagyon mélyen jellemzi önmagát is. Ez a nyelv- és irodalomvesztés, ez a „könyvbe rejtekezés” az, ami számára igen fájdalmas, talán a legfájdalmasabb volt – s ami nyitottá tette a „sioni eszmék” akceptálására, (Achad-Haam alternatívképző gyakorlatának minősítése más, bonyolultabb kérdés. Nemcsak a „második házasság” kérdése, de a szülőföld elhagyása/el nem hagyása is szétválasztó mozzanat. Löw, ismeretes, nem hagyta el Szegedet, szegedi rabbiszékét; ő saját, sok szempontból külön útját járta. De, bár nem követte, „értette” Achad-Haam választását.)

A Szentföld megújításának programja, utólag már jól látszik, sokrétű, összetett program volt, jóval több, mint az ősi terület újkori „belakása” és modernizációja. Löw, menet közben reagálva az alakuló folyamatra, a jelek szerint főleg három területnek tulajdonított megkülönböztetett jelentőséget. Kommentárjaiból jól nyomon követhető a válságreakciókból kibontakozó eszmény kiképződése, valamint az eszmény szerinti lehetőségteremtés összetettsége. Egyik 1926-os kommentárja jól írja le ezt a folyamatot. Ekkor, Becalel Jaffe halálára reagálva így írt: „A Szentföldi megújításnak számottevő tényezője volt Becalel Jaffe (mh. 1925. XII. 9.). Teremtő munkát végzett, mióta odatelepült tizenöt éve: területszerző, nevelő, szervező munkát. A Szentföld újjáépítése eszmény és észszerűség, rajongás és realitás szövetkezése. Mikor Jaffe odatelepült, úttalan, csaknem járatlan terület volt – szinte változatlan meg-

kövílt őskelet. Ma már az új Palesztina nem szellős utópia, hanem komoly kísérlet. Épületes látvány ma már az ottani építő láz és a bevándorlás ma már nem apródonként hulló, szórványos esőcsepp, hanem folyamatos áradó, állandó özönlés. E fejlődés egyik tényezője volt Jaffe, Jappe városának elüljárója, aki erős szervezőkészséggel segített létrehozni a telepeket, biztosítani az alapöntő munkát.” (39–40.) Löw világosan látta, ez nem egy könnyű munka volt, „keménynek, szilárdnak kell lennie, aki részt akar venni a megújulás sioni munkájában.” (6.) Az átalakulás ilyen egyéniségeket követelt, a feladatok pedig sokrétűek voltak. Löw szerint: „Sajátos őszerejű, kemény jelenség volt Alba Alter Drujanow. Már a cári Oroszországban terjesztette a sioni eszmét. Kiadója volt a sioni *Ha-olam* című olvasott folyóiratnak (1910–1914). A világháború után a Szentföldre vándorolt ki, s ott Bialik mellett néprajzi gyűjtéssel foglalkozott. Utolsó érdekes műve a népies élcs és humor értékes, bőséges tárháza. Ez a mű a mai héber irodalom talán legzsidóbb könyve.” (6.) Figyelemre méltó e rövid jellemzésben, hogy a megújulás munkáját nem szűkítette le a telepítési erőfeszítésekre; a néprajzi gyűjtés, sőt a népies élcsgyűjtemény is hozzátartozik, az alakuló identitás része, kifejezője. Telepítés ugyanis nép és nyelv nélkül nincs, a telepítés értelmét a nép és nyelv adja. Egyik 1926-os kommentárjából már ez az összefüggés is fölsejlik: „Elméleti előkészítője az őstalajhoz visszaszegődő ősfoglalkozásnak A. J. Einhorn volt, a földművelés első héber útmutatójának szerzője”, mondta róla. Ez a karakterisztika eddig persze gyakorlatias szempontok érvényesítése. De Löw itt nem állt meg, s folytatta a jellemzést: munkáját Einhorn „az életre kelő héber nyelv gazdagítására igyekezett felhasználni”. (40.)

S itt elértünk a lényeghez. A lényeg Löw fölfogásában az „ősnép és ősnyelve életre kelése”. „A *góluw* igájának leoldásáért lelkesülnek Sion lelkes hívei”, mondta egyik beszédében Löw: „Az ősnép és az ősnyelv életre keltéséért rajonganak.” (99.) És ez az, amivel – sok jel szerint – Löw maradéktalanul azonosult; a maga eszményének ismerte el.

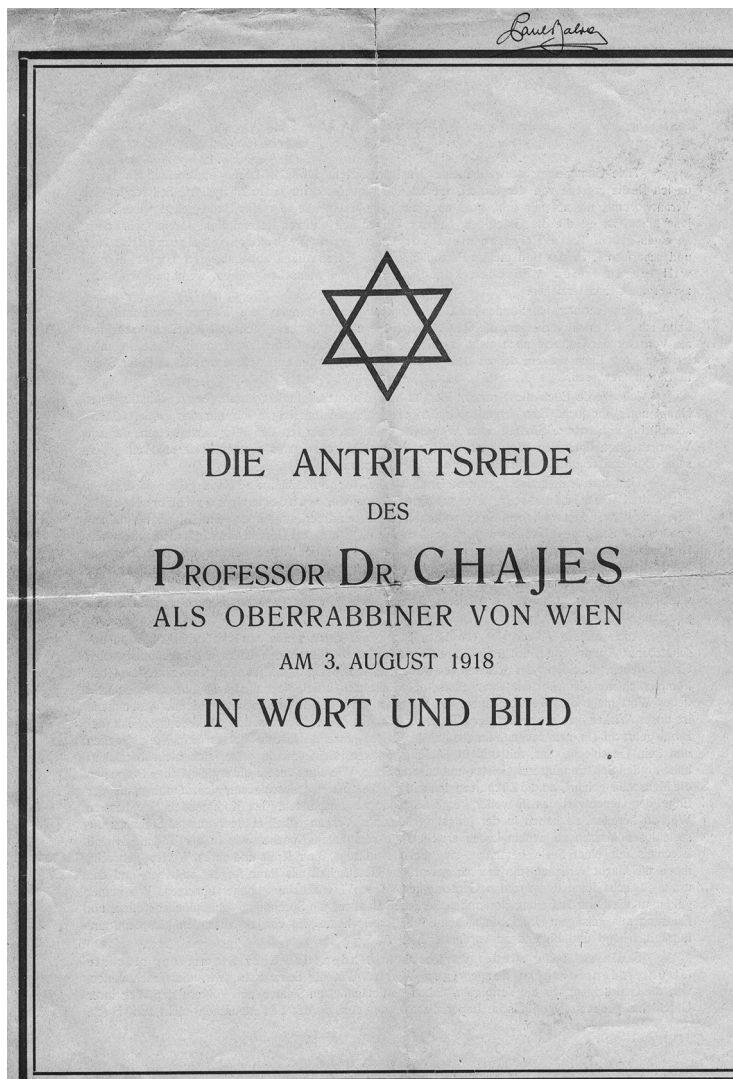
E fejlemény a mindig megfontolt, bölcs főrabbit szinte költői szárnyalású mondatokra ragadtatta. „Sok csoda fűződik a mi létünkhöz, főnnmaradásunkhoz, de a legcsodálatosabb a megértük csoda: ősi nyelvünk életre kelése, holt betűből föltámadása. Toll hegyén mindig élőködött, imádság ősi szövegében megcsendült, de gyermek gagyogása, népdal szövege nagyon régen volt, rég nem volt. Holteleven volt, de megértük, hogy felébredett, életre kelt. Nem a könyv nyelvévé vált, nem a kész szövegből táplálkozó, halottidéző nyelv, hanem a gyermek aja-

kán [...] a nép száján, lantos kobzán, tudós szaván, újság hasábjain, hírlapi híresztés keretei közt élő élten-eleven nyelv, ugyanaz, amely a szentek vértanúhalálával halt volna meg, de föltámadott. Mert a vértanúk föltámadnak, megelevenülnek.” (146.) Löw, álláspontja igazolására, Maimúnihoz is fordult, s rá hivatkozva mondta: „Az anyák, az ősi anyanyelv újrakeltének szószólói. Anyanyelv lett a Szentföldön is, egybeült is az életre keltett ősi nyelv: még a százados gettónyelv *mámelósanját* is kiszorítja.” (100.)

Löw e folyamat ellentmondásos gyakorlatával, nehézségeivel is tisztában volt, nem is hallgatta el, de a kibontakozó tendencia őszinte örömmel töltötte el. „Életre kel nyelvünk, a szent nyelv. Nem hiba és botlás nélkül kelt életre. A sietős folyó beszéd, a gyorstermelő sajtó új fogalmaknak kitételkereső, kifejezésrögzítő közvetítője, gazdagítója a nyelvnek. Meg kell bocsátanunk a hirtelenjárású, sercegő tollnak, ha itt-ott fakuló, ellapuló, hígult, az irgalommal kelő, idegen híradásnak, más nyelvű forrásnak szomszédságában visszhangként születő szava. A hírlap vajúdó munkájának rohama, árama, lázas üteme, lüktető pergése pillanatok rögzítő döntése, szótűző, szóteremtő, szóképző rögtönítéleteket követel.” (146.)

A héber nyelv életre kelése természetesen gyakorlati pragmatikus következményekkel is járt. Az ősi, szent nyelv a mindennapok nyelve lett, s így alakította a mindennapi életet. Löw erre is reagált, jelezte a héber nyelv új szerepét. Számolt az oktatási nyelv, sőt az orvosi nyelv kialakulásával is. Följegyzésre érdemesnek találta, hogy „az őshazában feltámadt ősi nyelven az első tankönyveket – földrajz, világtörténelem, számtan – Izrael Belkind írta (1861–1929). Hazavándorolt a Szentföldre (1882) és Jaffában héber tannyelvű iskolát nyitott (1889).” (81.) És arról is megemlékezett, hogy ez a nyelvi váltás a „reáliák” körében is új helyzetet teremtett: „A héber új orvosi műnyelv megalkotója Dr. Áron Mazin volt, hírneves gyakorló orvosa a Szentföldnek.” (81.)

Löw „adar hetedikéi” beszédei idején zsidó állam még nem létezett. Talán ezért is idézte barátjának, a bécsi főrabbinak, Hirsch Perez Chajesnek álláspontját: „Nekünk, szólt Chajes, lelki nélkülözhetetlenség a Szentföld léte, a Szentföldnek anyagi nélkülözhetetlensége a *gálut* népe. Ne legyenek a *gálut*

H. P. Chajes bécsi főrabbinaként tartott
beköszöntő beszédének címlapja.
(Forrás: Hidvégi-gyűjtemény)

szülöttei a rabszolgaszülő gettónak siróka elasztottjai. Legyen bennük eleven élet és vágyódás az őshaza felvirágzása után.” (119.) Chajes akkor, 1933-ban már fél évtizede halott volt, megtért „az öröklét szombatjába”, szavait tehát akkor nem a szokásos, elparentáló jellemzés szándékával idézte – sokkal inkább saját álláspontja igazolásául. Segítségként. Löw ugyanis, ma már tudjuk, sem akkor, sem később nem vándorolt ki a Szentföldre, s ő, Sionnak híve, mindvégig ragaszkodott szülőföldjéhez, Szegedhez.

Pragmatikus döntés volt-e ez a kettősség? – nem lehet kizárni. De ha őszinték vagyunk, el kell ismerünk, a racionalitás gyakorlatának kettőssége he-

lyett valószínűbb egy mélyebben fekvő, érzelmi ambivalencia tételezése. Egy ilyen érzelmi meghatározottság alighanem Löw magatartásának lényegéhez tartozott.

*

Itt egy – látszólagos – kitérőt kell tennünk, s időben kb. fél évszázadot vissza kell lépnünk. A „sioni” Löw megértéséhez ugyanis a kirekesztő koreszmék fölerősödésén túl, sőt azok előtt sajátos, de egyáltalán nem érthetetlen módon, Arany János költészete, konkrétabban: a fiatal Löw Arany-élménye szolgáltatja a kulcsot. Ismeretes, a fiatal szegedi rabbi, apja sorsdöntő választását követve, maga is a zsidók „magyarosodásának” programját vallotta. Ez nem valami egyéni vagy családi önkény volt: egy történeti adottság öltött benne testet, háttérében a nagy magyar reformnemzedék átfogó modernizációs törekvése és teljesítménye állott. Széchenyi, Deák, Eötvös és társaik ambíciója az ország teljes és gyökeres átalakítását, megújulását célozta. S a tizenkilencedik század elejétől a kiegyezésig (1867) terjedő évtizedekben az ország, ha súlyos ellentmondásokkal terhelten is, korszerűsödött, az ember és ember közötti érintkezési viszonyokat is átrendezve. Ezzel a zsidók is az emancipáció küszöbéhez érkeztek, s megnyíltak számukra a gazdasági és társadalmi emelkedés lehetőségei. Realitás lett egy hallgatóságos külön alku „magyarok” és „zsidók” összeolvadására.

Ennek a zsidók előtt megnyíló magyarosodási projektnek, értelemszerűen, több rétege volt. A *jogi* – politikai és gazdasági momentumokat is összegző – *emancipáció* adta meg a folyamat szilárd vázát, de emögött voltak rejtettebb összefüggések is. Az egyik nagyon erős érdekszempontra az ország nemzetiségi viszonyaiból fakadt. A zsidók, a „külvilágkizárta-nép” magyar földre sodródó töredékei a magyar politikai elitől várhatták a számukra kedvező viszonyok megteremtését, a magyar elit pedig a nemzetiségi tömegek szorításában vergődve, egyedül a zsidókban kereshette „természetes” szövetségességét a monarchiát szétbontó nemzetiségi aspirációkkal szemben. Ez az alku, hallgatóságosan, megkötött, s mindkét fél számára reményteljes volt. A legfontosabb rejtett összefüggés azonban ennél mélyebben helyezkedett el, s bonyolultságában is finom szerkezete nem kínált egyszerű megoldást. Ám legtisztábban éppen Löw magatartásának megképződési folyamatában figyelhető meg. A magyar költészet akkori élő klasszikusa, Arany János (1817–1882) ugyanis igen finoman kimunkált *mentális azonosulási mintát* is fölkínált a „könyv népé-

nek”. Arany, a magyar történeti kulturális hagyomány újrafogalmazója, sok szempontból nagyon érzékeny *szeizmográfként* működött. Nemcsak az úgynevezett „népiesség” (a nép uralkodóvá tétele az irodalomban) programját szimbolizálta, de érzékelt és kifejezte azokat a történeti tapasztalatokat, magyar érzelmeket, amelyet egy magyarosodni szándékozó vallási kisebbség elitje a magáéval rokonnak érezhetett, vállalhatott.

Arany János 1882-ben meghalt, Löw emlékbeszédben búcsúzott tőle. S hogy gesztusa nem szimpla protokolláris aktus teljesítése volt, azt jelzi, hogy utóbb is, többször is ismételten idézte Arany emlékét (így halála ötvenedik évfordulójakor, 1932-ben, már igen kedvezőtlen viszonyok között is). 1882-es emlékbeszéde pedig – finom, de jól dekódolható áttételeken keresztül – igen lényeges dolgokról árulkozik.

Arany, miként Széchenyi, Deák, Eötvös vagy Kossuth is, a magyar nemzet reprezentánsa volt Löw számára, de a többiekkel ellentétben, azonosulása finomszerkezetét is alakította. Ilyen szempontból roppant tanulságos az emlékbeszéd – annak Arany-idézetei is, kommentárjai is. Itt és most elegendő néhány dolgot kiemelni ezekből. Mindenekelőtt, az elméletileg is iskolázott Löw érzékelt a *gondolkodó* Arany teljesítményét, s a nyelvi kifejezőerő fogékonnyá tette arra a spirituális mélységre, amely e költészet elvontabb dimenzióiban klasszikus tisztaságban jelent meg. Az „Istent sejtő” Arany jellemzésére például a következőket idézi tőle Löw: „E mélység fölött az értelem mér-ónja, / Mint könnyű pehelyszál fönnakad, fölleben: / De a lélek érzi, hogy az örvény vonja, / S a gondolat elvész csodás sejtelembe, / Nem-ismert világnak érezni nyomását, / Rettegő öröme elragadja kéje, / A leviathánnak hallja hánykódását... / Az Úr lelke terült el a víznek föléje.”⁷ Ez az istensejtés olyan szerkezetű és kifejezésű, amely kiváltja a filozófiailag is iskolázott rabbi együttrezgő recepcióját. S Löw Arany-értelmezése ezen a vonalon mozog tovább. A szentély kulcsait visszaadó főpap, aki holtan marad temploma romja alatt, már Löw önazonosságát is kifejező metafora. A főpap Arany megrajzolta alakja értelmes metafora Löw számára, s Aranyban nemcsak a kitűnő költőt látta, de – *ad analogiam!* – a „főpapot” is. Ezt Löw egy helyen már-már *expressis verbis* is kimondja: idézve Arany versét, amelyben a főpap a templom pusztulását látva „visszanyújtja” a szentély kulcsát az ég felé, megpendíti – „félve, borzongva” – az „aggó kérdést”: „Kit ma gyászunk illet, nem volt-e utolsó, utolsó főpapja a magyar költészetnek?”⁸ Ez persze akár egy véletlen szülte, alkalmi metafora is lehetne.

Egy olyan metafora, amely a rabbihoz is, a helyzet-hez is illik. Ám a beszéd egészének figyelmes végigolvasása nyilvánvalóvá teszi: nem pusztán „véletlenül” van szó. Az Arany személyiségét, szerepét értelmező kognitív keret fejeződik ki benne. Mert mit mond Löw Aranyról? „Magasan járt ő felettünk, nem ösmerte gyűlölségünket, viszongásinkat, szerte széjjel húzó visszavonásainkat. Fajt, vallást kíméle, soha nem szállott mindennapi küzdés nem tiszta terepére. Felismerte, ami költői ihlettségre vallott minden nép irodalmában, fel a régi Midrás képeiben is, amaz alakatlan gyöngyeiben gazdag képzetnek, gyöngéd érzelmnek, fürkésző tudásnak, amelyeket régi bölcsseink hagyandók reánk.”⁹ Egy másik helyen még inkább közelít a főpapmetafora megalkotásához: „A nemzeti hagyományok, a természet tüneményein túl semmi sem gyökerezék oly mélyen képzeletében [mármint Aranyban], mint a Szentírás képei, igéi, malasztos tartalmukkal, magasztos fenségökkel.”¹⁰

De Löw számára Aranyban nem csak az „Isten-sejtése”, a „hit” volt a vonzó, az összekapcsoló. Arany (vélelmezett) gondolkodásában Löw a szentélyt vesztett zsidóság analógiáját is sejtette, sőt érzékelte – ennek Arany (Löw által is idézett) verse és a főpapmetafora, illetve a kettő összekapcsolása csak szemiotikai jelzése. A jelszerűen értelmezhető motívumok mögött tárgyi-tartalmi analógiák is fölismerhetők. S itt nem csak a már idézett midrás- említésre kell gondolnunk; van ennél nyíltabb, direktbb azonosítás is. Egy helyen a tizenkilencedik századi magyar és a babilóniai fogság zsidó történetét kapcsolja – analógiásan – össze: „S midőn reánk borult a kor, ahol a zsoldár szavaival *Bábel vízéin ülénk és síránk is, hogy Sionra gondolánk: fűzeire föl- akasztók hárfáinkat*, elnémult a nemzet, iszonyú csend hallgata szerte... , akkor ő üterét tapintá a körötte lomhán trespedő időnek s gúnyul és tréfálnak örve alatt kelté, minek kialvása halálunk leendett, kelté a hazafias önérzet csüggedetlenségét, melyet ama másik nagyunk bölcs, biztató szóval éleszté, táplála.”¹¹ E szöveghely egyik érdekessége kétségkívül az, hogy itt a „magyar” és a „zsidó” történet voltaképpen *összeolvad*, s a szegedi rabbi itt magyarul beszéli el a történetet, s a zsidó idézet itt csak mint zsoldárutalás, magyarázó analógia (és nem identifikáció). A kettősség azonban implicite mégis jelen van, s az „életre keltés” gesztusa, amely itt mint magyar nemzeti feladat van megnevezve, kimondatlanul is zsidó vágy (is). Akár anticipációként is értelmezhető. A szöveghelyből folyó következtetés ugyanis, paradox módon, két irányba is mutat. „Arany életéből, mint *irányeszme*” az világlik felénk: „Légy hű, s bízzál jövődben, nemzetem.” S a kom-

mentár is ehhez azonos szellemű: „Ő hű volt s bízott!”¹² Ez pedig egyszerre 19/20. századi magyar program, és huszadik századi zsidó – cionista – program.

Ez a kettősség, nem kétséges, Löw mélyen gyökerező kettőssége, amelyben a tapasztalat óvatossága, az aktuális realitás és a tudatmélyi vágy montírozódik egymásra.

A kettősség az emlékbeszédben nyilvánvaló, de jól érzékelhető a két szál egyesítésének szándéka is. Szimptomatikus, hogy Löw beszédében a szerény Arany analógiája a zsidó hagyomány olyan megkülönböztetett fontosságú nagy alakja, mint Mózes. Arany „mesés szerénysége”, mondta Löw, „a régiek mondására emlékeztet; hogy Isten Mózesről nagyobb, följegyzésre méltót nem talált, mint azt, hogy ő minden emberek legszerényebbje vala.”¹³

Az Aranyról elmondott beszéd, durva közelítésben, három szövegféleség egybeszővődése; idéz Arany verseiből, idéz a zsidó hagyományból (zsoldárok, Midrás stb.), s mindezt Löw saját kommentárja egyesíti, szervezi egységes szöveggé. A műfaj a veszteség feldolgozásának alkalma és eszköze; tárgyi szempontból tehát evidens, hogy benne Arany halála mint nemzeti veszteség jelenik meg. A veszteség nagysága is evidens; nem kellett hozzá különösebb éleslátás, hogy ennek Löw hangot is adjon. Mindez tehát még nem egyéníti a beszédet. Az viszont már föltétlenül egyedítő, és Löwre jellemző momentum, hogy ez a veszteség a *nemzeti süllyedés/megújulás* kontextusában jelenik meg. Ám ez a kontextus nagyon is „természetes”, mondhatnánk: kézenfekvő. Mint veszély és remény kettőse egyaránt levezethető a magyar történelemből és intellektuális hagyományból (vö. pl. Vörösmarty: „a sírt, hol nemzet süllyed el”) és a zsidó nép történetéből, amely tizenhét százada a szétszórás állapotában zajlott, s a megújulás csak a rítus kifejezte vágyban élt. Löw érzékenysége, leleménye „csak” annyi volt, hogy fölismerte e tény összekapcsoló erejét, retorikai lehetőségét.

Az alapszólam, amely a beszédben megszólal, értelemszerűen a bánat. „Közös örömlenket érezni se tudjuk, csak *közös bánatnak ébredünk szavára*”, mondta ekkor Löw. Az árulkodó hasonlat azonban Aranytól származik, Löw tőle idézi: „*mint enyésző nép, ki méla kedvvel múltján borong*”¹⁴ – ez a közös nevező, amely elparentáltat és elparentálót összeköt. Mert, Löw szerint, „szertelen keservünk drága kincs minékünk”, hisz a „nemzeti bú”-t is azért osztotta ránk az Isten, hogy – s itt már újra Arany idézi – „*lenne életöztöne a halónak / [...] / Reménye a remény nélkül valónak: / Önérzet, öntudat, feltámadás*”.¹⁵ Nem kétséges, ez a diagnózis Aranyban is, Löwben

is azonos mentális szerkezetű tapasztalat kifejező-dése; az empirikus történések különbsége ellenére is *közös élmény*. Löw szempontjából ugyanakkor Arany szavai affirmatív szerepűek.

Ez Löw majdani „sioni eszméi” szempontjából is magyarázó értékű szerep. Megteremti az összefüggést a fiatal, „magyarosodási” programot képviselő Löw, és a „sioni” vonzalmú, öreg rabbi közt. Aranytól azt az érzelmi hagyományt kapta, amely a „sioni megújulás” érzelmi alapja is.

Aligha véletlen, hogy az emlékbeszéd ezt is idézte Aranytól: „Minden dalunk friss zöld levél / gyanánt vegyült koszorújába” – tudniillik a „haló nemzet” koszorújába.¹⁶

Ezt a mély összhangot, gondolkodástörténeti kompatibilitást szubjektív oldalról Löw Arany-karakterisztikája világítja meg. Aranyról azt mondta ekkor: „Egyező volt, egy volt költészete és önnön élete: *költői alkotás volt élete, mint élet varázsló költészetének alkotása.*”¹⁷ „A nemzeti hagyomány buzgó forrásához járt el tanulni, ellesé titkát, szövé ezüst szálait e féltő kincsünknek. Mit meg nem *halla* más halandó füle: tündérek lejtő léptét, felhők susogó beszédét, szálló ének hangját, illó szó virágát; amit meg nem *érte* más, avult kor regéjét, ősz kör dadogását, kósza foszladását; amit más nem *látott*, a hajdanna tűnő, lebegő árnyékát, avatag emlékek ködös hagyományát, éjek éjjelének el-betakart arcát: azt ő látja, hallja, érti és foglalja alakba, tömörbe, élőnél élőbbe, élő költészetnek eleven képébe. Hol hiba van, pótol, hol feledés – sejdít, – teremti a múltat, múlt hitet, amelyen a jövő is épül.”¹⁸

Elismerő, nagy intellektuális és művészi lehetőségeket egyetlen alkotóba tömörítő portré ez, jellemez és rangot ad, Aranyt nagy formátumú alkotó személyiségként látta. Arany eszerint költő és integratív egyéniség, akiben megjelenik és összesűrűsödik népe története és lehetősége, és ő maga is alakítja ezt a népet. Ám ez a portré, amennyire egyéni szavú tárgyi leírás, annyira projekció is, önkivetítés, egy fiatal rabbi eszménykereső stilizációja. Hogy mennyire teljes és pontos, az kérdés. De bizonyos, benne van az önteremtés/önalakítás vágya és tudatos igénye. Önmagunk megteremtésének fölismert lehetősége.

És nem mellékesen az emlékbeszéd egészéből az is kiderül, amit a fiatal szegedi rabbi Arany halálakor mint „magyar”, nemzeti reakciót tematizált, lényegében véve már az a habitus, ami a „sioni megújulás mellett” érvelő Löwre is jellemző lesz.

A fiatal és az öreg Löw álláspontja közt van bizonyos – történelem alakította – feszültség, de a két pozíció nem két véglet, hanem összefüggő értelmezési kontinuum.

*

Az eddigi áttekintés nyitva hagyja az időrend kérdéseit. Az „adar hetesek” idevonatkozó, idézett passzusai csak keletkezésük időpontjára érvényesek; Löw 1919 előtti „sioni eszméről” nem vallanak. Nem cáfolják, de nem is igazolják Scheiber Hidvégi idézte állítását a korai kialakulásról. Az áttekintés külön időrendi problémája, hogy az összkép, amelyet fölvezeltünk, *szervezeti* jellegű, s nem időrendi; nem Löw nézeteinek „fejlésére” figyel, hanem belső, logikai összefüggéseire. Márpedig valószínű, hogy az 1920-as, 30-as években kisebb-nagyobb módosulások Löw magatartásában is bekövetkeztek.

A kronológiai problémák, sajnos, egyelőre nem is tisztázhatók. Ehhez új, eddig figyelembe nem vett forrásokat kellene bevonni az elemzésbe, mindenekelőtt a leginformatívabbakat, a levelezést. Ezek összegyűjtése, közreadása pedig egyelőre még vár magára. A publikált szövegekben rejlő további esetleges utalások kibányászása sem könnyű és gyors munka. Egyelőre csak azt lehet valószínűsíteni, hogy 1919 előtt összefüggő „sioni” programmal Löw nyilvánosan nem állt elő. Provizórikus, időrendi jelzéseként csak néhány összefüggést lehet kiemelni.

Néhány nyers, csupán hozzávetőleges pontosságú megjegyzés azonban az eddigi kutatási eredmények alapján is megkockáztatható. Mindenekelőtt valószínűnek kell tartanunk, hogy Löw, ha nem is volt Herzl föllépésétől kezdve „cionista”, kezdettől rendelkezett bizonyos tájékozottsággal. Az Osztrák–Magyar Monarchiában működő rabbiként átszábitása egy új állomáshelyre többször is fölmerült, így többször meghívták például Bécsbe is főrabbinak. Híre, tekintélye volt zsidó körökben. Ilyen presztízsre azonban nem tehetett volna szert személyes ismeretségek (kapcsolatháló) és tájékozottság nélkül. Löw szerepfelfogása kizárja annak lehetőségét, hogy a közös, nagy zsidó ügyekben ne tájékozódott volna. A Dreyfus-ügyről, a tisztaeszlári történésekről vagy éppen Herzl föllépéséről nyilvánvalóan már akkor tudott. Az tehát, hogy még 1911-ben sem fogadta el a megtisztelő és anyagilag is előnyös bécsi meghívást, és maradt egy „vidéki” magyar város, Szeged rabbija, s hogy tőle ezt a döntést várta még a magyar kultuszminiszter is, azaz, ez volt „természetes” viselkedése – ez Herzl-től különböző, másféle zsidó orientációra vall. Személyes opciója más volt, mint a Herzl. Ebben a háborús vereséig, az „összeomlásig” aligha történt döntő változás – a háború idején még a háborús közteherviselés mellett érvelő prédikációkat tartott.¹⁹ Azaz a magyar állam prosperálása eminens érdeke volt.

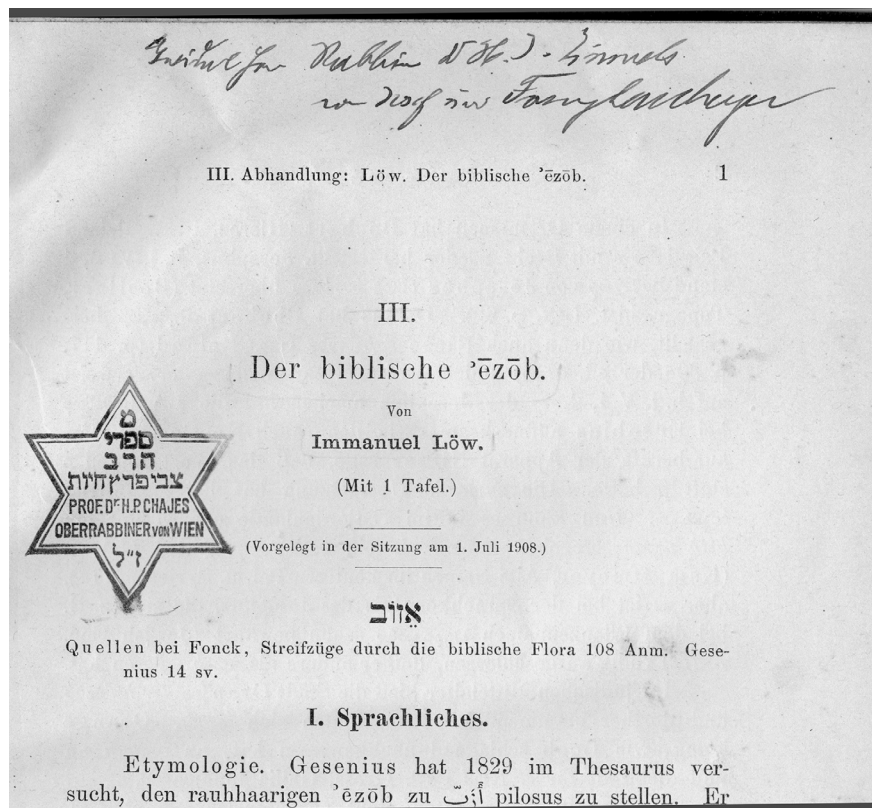
Az összeomlás, majd a „keresztény-nemzeti kurzus” azonban bizonyosan új helyzetet teremtett. A nemzetiségi aspirációk elleni magyar/zsidó koalíció a magyar politikai elit szempontjából „értelmetlenné” vált, „a” zsidók manifeszt ellenségévé minősültek át, a kurzus emblematikus önmegnevezése („keresztény-nemzeti”) nyíltan a szembefordulás szemiotikai jelzésekként értelmeződött mindenki számára. S Löwöt személy szerint is hamar „megtalálta” a kurzuspropaganda. 1920/21: letartóztatása, „hazaárulási ügye”, rabbinikus funkcióinak fölfüggesztése váltóátállító történeti pillanat volt számára. Akár akarta, akár nem, újra kellett gondolnia orientációját. A politikai atmoszféra, amely ekkortól körülvette, egészen más – ridegebb, embertelenebb, sőt ellenségesebb – lett, mint az, amelybe ő fiatal rabbi-ként, személyesen is, közössége képviselőjeként is kapcsolódott. (Széchenyi, Deák, Eötvös *versus* a fajvédő katonatisztek, Gömbös, Teleki s társaik, jól jelzik a kontrasztot.) Akárhogy próbáljuk magyarázni ezt az „epizódot”, tény: meghurcolása törést jelentett. Törést, mert a „nemzeti” *establishment*-ben helyet foglaló, nagy tekintélyű zsidó főpaptól egy diszkriminált vallási (s nem csak vallási) kisebbség gyanúba kevert, politikailag is megkérdőjelezett személyisége lett, akinek közéleti megítélése ettől kezdve legjobb esetben is ambivalensen alakult. (Szimptomatikus, s helyzetét *pars pro toto* jellemzi a kettősség: egyfelől Móra Ferenc méltató cikkeket írt róla,²⁰ másfelől Kosztolányi Dezső – igaz, névtelenül – inszinuáló cikkeiben támadta.²¹) S ami már közvetlenül alapkérdésünkhöz kapcsolja a történeteket: a vádak – rágalmak – között már tételesen fölmerült a „nemzetközi cionista összeesküvés” motívuma.²²

A kérdés itt csak az, mi igaz e vádból? Löw ügyét a kutatás ma „konceptiós”, bizonyos politikai célok (mindenekelőtt az ügynevezett numerus clausus elfogadtatása, „igazolása”) érdekében kreált ügynek tekinti, amely a zsidóellenes „közhangulat” áramára kapcsolódva, azt erősítve született meg.²³ Hogy Löw nem vett részt semmilyen „magyarellenes”, konspiratív „cionista összeesküvésben”, az bizonyos. De az tény: a kurzussal lényeges pontokon szembeállt, kritikája később is jól kitapintható. S bár ez *nem a par excellence* „zsidó” álláspont volt, a kurzus nagyon sok egyéb nézőpontból is bírált, sőt élesen elvetett politikai formációnak bizonyult (Szabó Dezső, a kezdeti kurzus ideológusa például hamar váltott, s „görénykurzusról” beszélt), ekkoriban Löw már csakugyan érintkezett cionistákkal. Védelmét például olyanok látták el, mint Baracs Károly (1868–1929), aki nem volt mentes a „sioni eszméktől”, és a védelemhez cionista eszmetársai segít-

ségét is igénybe vette. Magától Löwtől tudható, hogy a jogi védelmet támogatta a holland külügyminisztérium „zsidó referense”, Alfred Friedmann, aki Herzl első követőinek egyikeként „negyven évig” szolgálta a megújulás programját (120.). S az újságok által vele összekapcsolt bécsi főrabbi, Hirsch Perez Chajes is, aki valóban a cionizmus vonzaskörében fejtette ki tevékenységét, csakugyan Löw barátai közé tartozott. Azaz – s szempontunkból ez az érdekes! – a cionista nexusok e törés idején már léteztek. Ez mindenképpen kronológiai jelzés.

A kulcsszereplőnek, amennyire a kutatás mai stádiumában ez fölmérhető, kétségkívül Chajes látszik. Chajes 1918-tól töltötte be a főrabbi székét Bécsben, s mint a szétszakadó kettős monarchia egyik fővárosának zsidó vezetője, szinte automatikusan Löw természetes szövetségeseként jött számba. A *Nagykállós és Vidéke* (a *Nemzeti Újság* „tényfeltáró” cikkének összegzője) 1920. május 2-i cikkében, *Mit mondott Löw Immanuel?* címmel azt állította, hogy most már tudjuk, „a magyar sujtásos dolmány alól [azaz Löwtől] kerülnek ki a külföldre dr. Chajes bécsi rabbi útján a hazug, becsmérlő hírek felőlünk, amellyel az egész világot ellenünk uszítják.”²⁴ Ez a cikk kétségkívül „feladatot teljesítő” propaganda-cikk volt, amely a főrabbi diszkreditálását célozta. Árulkodó Löwnek „sujtásos dolmánnyal” való jellemzése, hiszen bár Löw fiatalon csakugyan „magyaros” viseletben járt, csizmát viselt stb., „civilben” ekkor már polgári viselet jellemezte – a „dolmány” csak a Löw-folklór rég elavult eleme volt. Az „egész világ” Magyarország ellen való „uszulása” pedig aligha az ő híreire épült. A kurzusról elsősorban a bécsi magyar emigráció sokrétű és gazdag információi szerint ítélték; s az „atrocitások” önmagukban is elég éles kritikát gyakoroltak az új rezsim fölött. Löwnek bécsi rabbi kollégáját informáló (valószínű) tájékoztatásai pedig hatásukban semmiképpen nem tölthették be azt a szerepet, amelyet a kurzuslapok neki tulajdonítottak. (Arról nem beszélve, hogy minden ilyen esetben az információk *tárgyi igazsága/hamisága* lehet csak a megítélés kritériuma. Márpedig Löw máskor is, mindig is visszafogott tárgyi tónust használt.) A rágalmakból azonban annyi valóban igaz lehet, hogy Chajes és Löw kapcsolatban állottak – s a Löw elleni konstrukcióban ez lehetett az a realitásfragmentum, amely a vád „hihetőségét” megteremtette.

A kapcsolat létét erősíti egy bécsi cikk is: *Der Fall Dr. Immanuel Löw*.²⁵ Tudjuk, 1923-ban Chajes istápolta Löw főművének, a *Die Flora der Juden*nek megjelenését, és Chajes elismerő véleményét 1925-ben még a könyvet méltató Móra Ferenc is megemlítenedőnek vélte. Chajes halála (1927) után Löw róla is

Löw Immánuel nemzetközi műkereskedelemben felbukkant műve
H. P. Chajes könyvtárából.
(Forrás: Hidvégi-gyűjtemény)

megemlékezett, sőt a megemlékezésnek rá vonatkozó részét külön közleményként is megjelentette.²⁶ 1933-ban, a *Chajes-Gedenkbuch*ban hosszú írással (*Tränen*) szerepelt. Chajes ugyancsak 1933-ban Bécsben megjelent könyvének (*Reden und Vorträge*) több részletét Löw le is fordította (nota bene: magyarra!); e kéziratok ma Jeruzsálemben, az Izraeli Nemzeti Könyvtár kéziratárában található.²⁷

Az 1920-as évek második felében Löw közéleti szerepében lényeges elmozdulások történtek. 1927-ben, némi, háttérben lefolytatott küzdelem után, a magyar neológia felsőházi képviselője lett. E választás egyrészt a zsidóságon belüli pozíciójának kifejeződése – ekkor már ő volt az egyik legtekintélyesebb magyarországi zsidó vezető. Másrészt, a felsőházba való „beengedése”, amely az úgynevezett konszolidációnak a számlájára írandó, egyféle hallgatólagos rehabilitációnak is számított – a „hazáruházi ügy”, majd az azt elmaszató kormányzói kegyelem után.

1929 nyarán részt vett a Jewish Agency zürichi kongresszusán, a Magyar Zsidók Pro Palestina Egyesületének képviselőjeként, de, mint életrajzíró-

ja mondja, lényegében „a magyar neológia küldötte volt”.²⁸ Augusztus 12-én föl is szólalt.²⁹ Beszédében, Hidvégi összegzése szerint, kijelentette, hogy „a magyar zsidóság a magyar nemzethez tartozónak tartja magát, és emellett meg is marad.”³⁰ A beszéd német nyelvű autentikus szövege megjelent a kongresszus hivatalos kiadványában is.³¹

A részvétel és a szereplés Löw „sionista” opciójának egyértelmű jelzése. Ez az opció szilárdnak bizonyult. 1937-ben megválasztották a Jewish Agency tanácsa magyar tagjának.³² Szubjektíve ennél is fontosabb jelzés, hogy a zürichi kongresszus után a Jewish Agencyről többes szám első személyben szólt több alkalommal is.

Hogy pontosan mikor kezdődött tehát a történet, egyelőre nem tudjuk megmondani, de az 1920-as, 30-as években már a „sionista” Löwvel kell számolni.

*

Löw szövegeiben két nagy, közösségi önértelmezési paradigma implicit drámája érhető tetten. Az ütköző magatartások elemei jól megfoghatók. Az egyiknek a szerkezete ez: *ősnyelv/szent nyelv* a héber, az *anyanyelv* a magyar, a *haza* pedig a szülőföld, Magyarország. A másik szerkezete ez: a *szent nyelv* értelemszerűen itt is a héber (amely „könyvbe rejtett”), új életre ébred és *élő nyelv* lesz, azaz potenciálisan egyben *anyanyelv* is, a *haza* pedig „ősujorság”, a megújuló Szentföld. E két paradigma szociológiai alapja erősen különböző: a *gálat* zsidóságának identitása elsődlegesen *nem* népi, hanem vallási alapú volt; „csak” a kizártság, a származás és a vallás tudata fogta egybe – a *szent nyelven* kisgyerekek nem gagyogott, népdal nem szólalt meg. A kelet-európai zsidóság néppé szerveződését csak a megújodási program indíthatta el és alapozhatta meg. Az első paradigma így történeti adottság volt, realitás, a második pedig csak potencialitás, vagy úgy is mondhatjuk: bontakozófélben lévő terv. De e terv – s ez adja a folyamat szcenikáját – *válasz* volt

arra a *törésre*, amely az első paradigmában bekövetkezett. A törés súlyos volt; az úgynevezett „emancipáció” (egyszerűsítve: a kizártak egyenrangú befogadása), mondja egy helyen Löw is, „máznak” bizonyult. (185.) És a „sémfaló” gyakorlat a Dreyfus-pörtől a náci állam programos népirtó gyakorlatáig erősödő kontinuumot alkotott. A két magatartás alapja: a realitás megtörésének traumája, illetve a néppé válás reménye. Egy tudós rabbi, Raj Tamás (1940–2010) jóval később, szűk körben azt mondta, a magyar zsidók marránusok voltak.³³ Lehet, hogy csakugyan voltak ilyenek is, de a populáció egészére vagy akár csak többségére is ez a megállapítás nem érvényes. Nem érvényes magára Löwre sem. Löw, sok jel szerint, oly mértékben azonosult szülőföldjével, a magyar kultúrával, a tizenkilencedik század nagy magyarjainak személyiségével, hogy ezt az azonosulást nem lehetett egy szimpla akarati gesztussal fölszámolni, „szögre akasztani”. (Arany költészetében például, láttuk, magára, saját létélményére is ismert; a „zsidó” és a „magyar” egymásra montírozódott.) S Löw végül is a „lábával szavazott”, szülőföldjén maradt. Amelynek *állama*, egy történeti mélyponton, meggyilkolta, *szülővárosa egy tollforgatója* viszont szembefordulva a nagypolitikai trenddel, még 1944-ben is, Löw kilencvenéves korában, nyilvánosan méltatta, ünnepelte. Pedig a szerző, Sz. Szigethy Vilmos nem is volt különösebben harcos alkat.

Nem szójáték (hanem a nyelvben is kifejeződő mélyebb lelki meghatározottság, realitás jele), hogy Löw *nem* „cionista” volt, hanem – az általa használt magyaros idióma szavával élve – „sionista”.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Hargittai 2021 = Hargittai István: *Jeremiás nyomában. Beszélések Komoróczy Gézával*. Budapest, Magvető.
- Hidvégi 1996 = Hidvégi Máté: A Löw-per. *Múlt és Jövő*, 1996/3.
- Hidvégi 2019 = Hidvégi Máté: Löw Immánuel élete. In: *Löw Immánuel válogatott művei I. Virág és vallás*. Szerkesztette Hidvégi Máté, Ungvári Tamás. Budapest, Scolar, 9–112.
- Lengyel 2006 = Lengyel András: Az Apostol-ügy. Egy 1920. őszi Kosztolányi-cikk sorsa. *Holmi*, 2006/11, 1511–1520.
- Löw 1939 = Löw Immánuel: *Kétszáz beszéd 1919–1939. Második kötet*. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség.
- Löw 2019a = *Löw Immánuel válogatott művei I. Virág és vallás*. Szerkesztette Hidvégi Máté, Ungvári Tamás. Budapest, Scolar.
- Löw 2019b = *Löw Immánuel válogatott művei II. Fényszóró drágakövek*. Szerkesztette Hidvégi Máté, Ungvári Tamás. Budapest, Scolar.

JEGYZETEK

- ¹ Löw 1939, 82. Utóbbi helyen található e cikk alapját képező „adar hetesek” szövegkorpusza. (A továbbiakban a zárójelben lévő oldalszámok erre a kiadásra hivatkoznak.) A korábbi, itt nem vizsgált „adar hetesek” megjelenési adataira utal: Hidvégi 2019, 138. jegyzet. Javaslat, hogy a teljes anyagot egyben ki kéne adni, a legmesszebbmenő támogatást érdemli.
- ² Hidvégi 2019.
- ³ Uo., 33.
- ⁴ Uo.
- ⁵ Löw 2019a, 202.
- ⁶ Uo., 237–265.
- ⁷ Uo., 190.
- ⁸ Uo., 192.
- ⁹ Uo.
- ¹⁰ Uo.
- ¹¹ Uo., 188.
- ¹² Uo.
- ¹³ Uo., 128.
- ¹⁴ Uo., 187.
- ¹⁵ Idézi, egyetértőleg Löw 2019a, 185.
- ¹⁶ Löw 2019a, 187.
- ¹⁷ Uo., 189.
- ¹⁸ Uo., 190–191.
- ¹⁹ Vö. Löw 2019b, 237–270 (212., 221., 231., 246., 266., 283. és 293. tétel)
- ²⁰ Móra Ferenc Löw melletti kiállításának, és *Pálmák és pályák* című cikkének (*Világ*, 1925. május 3.) viszonylag nagy irodalma van már; Móra mint „természetrájsz” is nagy méltányolója volt Löw munkájának, a *Flora* köteteinek.
- ²¹ Kosztolányi Dezső gyalázkodó cikkei az *Új Nemzedékben* jelentek meg, Kosztolányi „tudta”, hogy kit kellett diszkreditálnia. Vö. Lengyel 2006.
- ²² Vö. Hidvégi 2019, 99–102., illetve 34–43.
- ²³ Hidvégi 1996; Hidvégi 2019.
- ²⁴ Idézi Hidvégi 2019, 102.
- ²⁵ *Wiener Morgenzeitung*, 1920. május 1.
- ²⁶ Adar hetedik emlékbeszéde Chajes bécsi főrabbiról. *Zsidó Szemle*, 1928/6.
- ²⁷ Hidvégi 2019, 102.
- ²⁸ Hidvégi 2019, 33.
- ²⁹ Vö. *Újság*, 1929. augusztus 23., 9.; *Budapesti Hírlap*, 1929. szeptember 5., 6.; *Országos Egyetértés*, 1929/32.
- ³⁰ Hidvégi 2019, 33.
- ³¹ *Kongresszeitung. Organ des XVI. Zionistenkongresses (Zürich)*. Nr. 12., 1929. augusztus 15., 3.
- ³² Hidvégi 2019, 33.
- ³³ Vö. Hargittai 2021, 426. Meg kell említeni, hogy a Löw-kép alakításában Guttmann Mihálynak, Goldziher Ignácnak, Frenkel Jenőnek s másoknak el nem hanyagolható szerepe volt, de a legnagyobb hatással e képet alighanem Scheiber Sándor alakította. Scheiber sokfelé szétszórt idevágó cikkeinek némelyikére Hidvégi Löw-életrajza is hivatkozik; itt csak egyetlen gondolatát idézzük Löwről: „minden leírt sora oraculum” – ez Löw rabbinikus szerepének maximális elismerése.